

► Araştırma makalesi / Research article

Andrew Lang ve Yüce Varlıklar Teorisinin Dört Kökeni

Düçane DEMİRTAŞ

ORCID: 0000-0003-0958-6098 | ROR ID: 025y36b60 | ducanedemirtas@gmail.com

Doktora Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami Araştırmalar Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı / PhD Candidate, Social Sciences University of Ankara, Institute for Islamic Studies, Department of Philosophy and Religious Sciences, Ankara, Türkiye

Gönderim / Received: 23.02.2024 | Kabul / Accepted: 07.04.2024 | Yayın / Published: 30.04.2024

Atf: Demirtaş, Düçane. "Andrew Lang ve Yüce Varlıklar Teorisinin Dört Kökeni". *Dinler Tarihi* 1/1 (2024): 171-195.

Öz: Andrew Lang, dinin menşesine dair on dokuzuncu yüzyıldaki yeni disiplinlerin katkı evrimci yaklaşımları karşısında konumlanan şüpheli bir İskoç aydındır. İskoçya'nın sınır kasabası olan ve henüz sanayileşmenin Orta Çağ'a özgü masalsi çevresini tahrip etmediği Selkrik'te dünyaya gelmesi ve çocukluğunu burada geçirmesi, Lang'ın folklor çalışmalarına yönelik iştiağını temin etmekle kalmayacak aynı zamanda karşılaştırmalı mitoloji ve din araştırmalarında Max Müller, Thomas Henry Huxley ve Edward Burnett Tylor gibi muasırı aydınların dinin kökenine yönelik teorilerine etkili eleştiriler ortaya koymasına fırsat sağlayacaktır. Bu makale dahilinde; Viktorya dönemi aydınları arasında bir iptila addedilebilecek köken düşüncesinin Lang'a ait alışık olmadık örnekleri ele alınacaktır. Lang, Avustralya'daki yerli topluluklar arasında keşfedilen yüce varlıkları; müntesiplerinin maddi kültürleri, çağdaş Hıristiyanlıkla var olan benzerlikleri, Kitab-ı Mukaddes'teki İbrani Tanrısı'yla kurulan analogi ve müteakip din çalışmalarında önemli bir yer edinecek deus otiosus kavramına ima ile inşa etmektedir. Her ne kadar muasırları Lang'ın dinin kökeni ve gelişimine dair bu kışkırtıcı teorisini erken modern dönemlerde sık rastlanan apolojik literatür dahilindeki dejenerasyon anlatılarıyla ilişkilendirmiş olsa da o, yüce varlıkların kökenlerini maddi kültür dahilinde saptama konusundaki ısrarını sürdürecektir. Bu sayede, dinin menşesine dair mevcut teorilerin aynı bilgi kaynakları üzerinden üretilen yorumlarının tutarsızlığını ortaya koyarken diğer yandan farkında olmadan ilkel monoteizm düşüncesi örneğinde olduğu üzere çağdaş apolojik literatürün gelişmesine katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din Çalışmaları, Viktorya Dönemi, Andrew Lang, Dinin Kökeni, Yüce Varlıklar.

*

Andrew Lang and the Four Origins of His Supreme Beings Theory

Cite as: Demirtaş, Dücane. "Andrew Lang and the Four Origins of His Supreme Beings Theory". *Dinler Tarihi* 1/1 (2024): 171-195.

Abstract: Andrew Lang is a sceptical Scottish intellectual who positioned himself against the rigid evolutionary approaches of the new disciplines in the nineteenth century regarding the origin of religion. Born in Selkirk, a border town of Scotland where industrialization had not yet destroyed its medieval mythical surroundings, and spending his childhood there, Lang's upbringing not only provided him with an enthusiasm for folklore studies but also allowed him to present effective criticisms of the origin theories of contemporary intellectuals such as Max Müller, Thomas Henry Huxley, and Edward Burnett Tylor in comparative mythology and religious studies. In this article, we will examine the idea of origin, which can be called an addiction to base any theories among the Victorian intellectuals, and Lang's unusual examples of it. Lang constructs the Supreme Beings explored among the native Australian tribes through implications with the material culture of their followers, similarities with contemporary Christianity, the analogy with Jewish God and the concept of deus otiosus that would subsequently occupy a significant place in modern religious studies. Although his contemporaries often associated Lang's provocative theory on the origins and development of religion with degeneration narratives found in apologetic literature common in the early modern period, he continued to insist on determining the origins of supreme beings within material culture. Thus, while exposing the inconsistency of existing theories on the origin of religion based on the same sources of knowledge, he inadvertently contributed to the development of modern apologetic literature, as seen in the example of theories on primitive monotheism.

Keywords: Religious Studies, Victorian Era, Andrew Lang, Origin of Religion, Supreme Beings.

Degerlendirme / Review	:	Çift taraflı kör hakemlik, dış bağımsız / <i>Double-blind, external independent.</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	:	Bu çalışma, Doç. Dr. Betül Avcı Sebetcî danışmanlığında hazırlanan "Viktorya Dönemi Din Çalışmalarında Köken Fikri ve Andrew Lang" (İbn Haldun Üniversitesi: 2022) adlı tezden üretilmiştir. / <i>This study is derived from the dissertation entitled "The idea of origin in the religious studies of the Victorian era and Andrew Lang" (İbn Haldun University: 2022), prepared under the supervision of Assoc. Prof. Betül Avcı Sebetcî.</i>
Etik Bildirim / Complaints	:	dinlertarihi@asbu.edu.tr
Benzerlik Taraması / Similarity Check	:	İthenticate
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / <i>The Author declares that there is no conflict of interest</i>
Finansman / Grant Support	:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır. / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>

Extended Summary

In this article, an unusual example of the idea of origins as an important fulcrum for Victorian religious studies, Andrew Lang's theory in particular, and the foundations on which this example rests in its context will be discussed. As far as the nineteenth century is concerned, the ideas of progress and evolution, which gained momentum in different disciplines, had a remarkable influence on the course of religious studies. Prominent theorists of religion such as Edward Burnett Tylor, James Frazer, Thomas Henry Huxley, and Max Müller felt that the plausibility of their theories, which would reveal the nature of religion, owed their plausibility to origins proven by rational explanations. At the end of the century, Lang, a Scotsman and student of Tylor, presented a new theory of origins in *The Making of Religion*, based on the beliefs in supreme beings discovered in Australia. Lang's theory was based on the fact that the aborigines, who lacked material culture and were considered the most primitive society, believed in supreme beings reminiscent of the modern Christian god before the idea of a spirit. Not surprisingly, his theory was accused of being part of a popular debate between religious and evolutionary theorists of religion for the century and was considered a product of modern apologetic literature. Lang refuted these accusations in numerous articles. After his death in the first quarter of the twentieth century, Lang's work played an important role in displacing the anti-Christian approaches within religious studies led by Tylor, as well as inspiring the ideas of continental ethnologists such as Wilhelm Schmidt on primitive monotheism.

Apart from his literary work, Lang's role in religious studies seems to have been limited to the contribution of his theory of the supreme being to the apologetic literature when we consider the research on him in the twentieth century. In his 1964 article *The Quest for the Origins of Religion*, Eliade for the first time addressed Lang's influence on the course of the history of religions outside of these popular debates. According to Eliade, Lang's discovery of beliefs in supreme beings and their attributes among indigenous communities in Australia was essentially a projection of a transformation in the religious and philosophical world of continental Europe. Lang revealed the course of the transformation of archaic supreme beings, in whom he astonishingly identified the attributes of the god of contemporary Christianity, into idle gods (*deus otiosus*) and their exclusion from the religious life of the community. Eliade argued that this was nothing but the transformation of the contemporary Christian god. Taking this approach to Lang into account, we have examined in this article on what other foundations he built the supreme beings in his theory.

Taking into account the works in which he has treated his theory, we have compiled these foundations under the headings of the material culture of the adherents of the belief in supreme beings, the similarities with contemporary Christianity, the analogy with the Hebrew God of the Bible, and the concept of *deus otiosus*. It is possible

to argue that these four headings provide us with the historical context of Lang's theory of religion. Lang's determination that supreme beings were found among the Australian aborigines, who were considered the most deprived in terms of material culture, clearly demonstrated in his debates with Max Müller and Tylor that his idea of origins was based on positive findings that were accepted within the century. The identification of the similarities between these beings and the contemporary Christian deity is also a reference to the popular debates between religion and evolution during the century. Lang's astonishing breakthrough, however, is that he uses the similarities between the primordial god and the modern god, which his evolutionist counterparts often take up for rebuttal, to demonstrate the incoherence of the idea of rigid progress. Reminiscent of this title, in his debates with Huxley, he argued that supreme beings transcend contemporary rigid categories of the idea of god through the analogy of the Hebrew god, citing the Bible.

Finally, by declaring that, in Eliade's terms, probably without realizing it, the supreme beings had, over a while, been isolated from the religious life of society, Lang revealed a contemporary experience in Europe embodied in Nietzsche's statement that "God is dead". In other words, his theory of eccentric religion at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century, in its historical context, also expresses a religious, philosophical and social transformation on the continent.

Giriş

Andrew Lang, on dokuzuncu yüzyılda sosyal ve tabii bilim dallarındaki yeni gelişmelere binaen ivme kazanan din çalışmaları için dönem dahilinde kendisini “sapkın”¹ fikirlere sahip olarak tanımlayan bir ediptir. Büyük Britanya’daki muadilleriyle kıyaslandığında, din çalışmalarına yönelik iştihakı Edinburgh, St. Andrews, Glasgow ve Oxford üniversitelerinde folklor, edebiyat ve mitoloji üzerine aldığı derslerden ziyadesiyle beslenmiştir. Aynı zamanda, İskoçya’nın bir sınır kasabası olan Selkirk gibi henüz endüstrileşmenin taşradaki insanların doğaüstü anlatılarının büyüsunü bozmadığı bir bölgede dünyaya gelmesi ve çocukluğunu burada geçirmesi hiç kuşkusuz yüksek öğrenimini yapacağı alanlara yönelik kanaatlerini şekillendirmede önemli bir role sahip olmuş; yüzyıldaki muadillerinde sık rastlanmayacak biçimde bir sınır adamı olarak nitelendirilmesine sebebiyet vermiştir. Bu sınır, İskoçya ve İngiltere arasında yüzyıllara dayanan dini ve siyasi ihtilafların ortasında olmanın yanı sıra adada ivme kazanan sanayileşme ile mitolojik karakterler ve doğaüstü olaylarla dolu Orta Çağ hikayelerinden müteşekkil bir romantizmin arasında olmayı da ima etmektedir.² Bu sebeple Lang, şahsi tecrübelerine binaen “hayaletlere inanan”³ fakat Max Müller’e yönelik dillerin ve dinlerin kökenine dair eleştirilerinde görüldüğü üzere sıkı bir evrimciye⁴ dönüşen bir hudutta gezmektedir.

Lang’ın din çalışmalarının öncülü addedilebilecek kanaatleri, 1854-1875 yılları arasında sırasıyla Edinburgh Akademisi, St. Andrew ve Glasgow üniversiteleri ile Oxford’daki Balliol ve Merton Kolejleri’nde görmüş olduğu mitoloji, folklor ve edebiyat derslerine dayanmaktadır. Henüz Edinburgh Akademisi’ndeysen klasik Yunan ve Roma edebiyatı üzerine dersler almış; lisans yayını olan *St. Andrew University Magazine* ve *St. Leonard Magazine*’de edebiyat üzerine ilk eserlerini yayımlamış; eski Fransız destan ve şiirleri ile Avrupa ve Asya’dan sayısız halk hikayesi ve masalları derlenmiş ve İngilizce’ye tercüme etmiştir.⁵

Lang’ın son dönem kariyerini şekillendiren edebiyat ve folklor çalışmalarına yönelik bu ilgisinin; doğduğu yer, ailesi ve çocukluk yıllarıyla olan bağıni görmek mümkündür. Aynı ismi paylaştığı dedesi Andrew Lang, Selkirk katibidir ve kendisinin İskoç kültür ve edebiyatının en önemli simalarından Sir Walter Scott ile şehir idaresinde müşterek çalışmaları olduğu bilinmektedir.⁶ Bu yüzden Viktorya Britanyası’nda İskoç

¹ Andrew Lang, *The Origins of Religion* (London: Watts & Co., 1908), 112.

² Marjorie Wheeler-Barclay, *The Science of Religion in Britain, 1860-1915* (Charlottesville: University of Virginia Press, 2010), 111.

³ Roger Lancelyn Green, *Andrew Lang: A Critical Bibliography* (Leicester: Edmund Ward, 1946), 71.

⁴ E. E. Evans Pritchard, *Theories of Primitive Religion* (Oxford, Clarendon Press, 1965), 31.

⁵ Mehmet Şahin, “Andrew Lang’ın Eserlerinde Folklor, Mitoloji, Din ve Yüce Varlık Anlayışı”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* 8 (2002), 307-310.

⁶ Green, Andrew Lang: A Critical Bibliography, 4.

kültür ve halk masallarının torunu vasıtasıyla popüler hale gelmesi⁷ bir tesadüften daha fazlasını, ulusal bir hafızanın muhafazasını ima etmektedir. Zira Lang folklor çalışmalarının henüz ilk safhasındayken kariyerinin gelişmesinde Scott'un katkısını açıkça ifade etmiştir.⁸ Biraz utangaç ve melankolik ruh halinin çalışmalarının seyrini yerele ait mitoloji ve halk söylencelerini toplama şevkinden adada hızla ilerleyen endüstrileşmenin yıkıcılığına karşı nostaljik bir romantizm yaratmaya doğru meylettirdiğini söylemek de mümkün olacaktır. Böylece, Lang henüz Edward Burnett Tylor'un yüzyıl dahilinde iptidai kültür ve ananelere yönelik "ilkel kalıntılar" teorisine sahip olmadan önce sanayi çağında yerel ve doğüstü öğelerle dolu karakterini kaybetmemiş insanların ortak hafızasını derleme fırsatını elde etmiştir.

Lang'ın 1872 yılında Oxford Merton Koleji'de bulunurken üniversite kütüphanesinden Tylor'un *Primitive Culture*, William Hickling Prescott'ın *Conquest of Mexico* ve George Dennis'in *Etruria* adlı eserlerini ödünç aldığı kayıtlarda yer almaktadır.⁹ Belki de bu eserler sayesinde ilk kez daha önce derlemiş olduğu halk masalları, mitoloji ve anlatıların çok daha geniş bir düzlem dahilinde Aztek, Aryan ve Avustralyalı gibi çeşitli topluluklar arasında da neredeyse aynı biçimlerde paylaşıldığını görme fırsatına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Lang muhtemelen, John McLennan ve John Lubbock gibi diğer antropologları da okumuş olmalıdır; fakat özellikle Tylor'dan etkilenmesinin başlıca sebebi heyecanla derlediği masal, destan, şiir ve diğer edebi metinleri antropoloji disiplini dahilinde yorumlama fırsatını kendisi vasıtasıyla edinmiş olmasındadır.¹⁰ Bir diğer ifadeyle Lang, folklorik ürünlerin insanlığın terakkisindeki yerini saptayabilecek bir usulü Tylor'ın iptidai kültürlerin tasnif ve evrimi düşüncelerinden elde edecektir. Lang'ın, "Tylor Bilimi'ne"¹¹ yönelik bu iştiağı, yereldeki irrasyonel ve doğüstü halk söylenceleri ile mitolojilerin evrensel kökenlerini keşfetmesine ve insanların kültürel evrimi yasasının belirli aşamalarına dair izleri tespit etmesine olanak sağlayacaktır. Antropolojinin karşılaştırmalı mitoloji çalışmalarına yönelik bu ilk tatbiki,¹² Lang'ın 1873 yılında Max Müller'le mitolojilerin kökenine dair giriştiği polemikte zafer kazanmasında önemli bir role sahip olacaktır. Fakat fiziksel

⁷ Yuki Yoshino, *Desire for Perpetuation: Fairy Writing and Re-creation of National Identity in the Narratives of Walter Scott, John Black, James Hogg and Andrew Lang* (Edinburg: The University of Edinburg, Department of English Literature, Doktora Tezi, 2013), 193.

⁸ Eric J. Sharpe, "Andrew Lang and the Making of Myth", *Ethnography Is a Heavy Rite: Studies of Comparative Religion in Honor of Juha Pentikäinen*. haz. Nills G. Holm (Finland: Åbo Akademi UP, 2000), 34-35.

⁹ Green, Andrew Lang: A Critical Bibliography, 69.

¹⁰ Kathy Alexis Psomiades, "Hidden Meaning: Andrew Lang, H. Rider Haggard, Sigmund Freud, and Interpretation", *Romanticism and Victorianism on the Net* 64 (2014), 6.

¹¹ Edward Burnett Tylor 1871 yılında *Primitive Culture* başlıklı eserini yayımladığında, bu alanda yaratmış olduğu tesir sebebiyle antropoloji ilmi "Tylor bilimi" olarak adlandırılmıştır. Bk. Efram Sera-Shriar, *Historicizing Humans: Deep Time, Evolution, and Race in Nineteenth-Century British Sciences* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2018), 70.

¹² George W. Stocking, *After Tylor British Social Anthropology 1888-1951* (Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1995), 52.

araştırmalara iştirakiyle dinin kökenine dair Tylor'la girişeceği ahir münakaşalarda Lang'ın "sınırın" diğer tarafına geçtiğini görmek mümkündür.¹³

Lang'ı hem çağdaşları hem de müteakip nesiller arasında popüler kılan iki husus olduğu ileri sürülebilir. Biri kuşkusuz, sayısız eser ile Büyük Britanya'daki edebiyat ve folklor çalışmalarına yapmış olduğu katkılarıdır. Fakat, bu makalenin de konusunu teşkil edeceği üzere, daha dikkat çekici olanı modern din çalışmaları dahilinde tıpkı çağdaşları Max Müller, Thomas Huxley ve Edward Burnett Tylor gibi ortaya koyduğu köken teorisisidir. "Yüce Varlıklar" şeklinde adlandırılan bu teoriye göre, en ilkel sosyal örgütlenmelerin keşfedildiği Avustralyalı ve Andamanlı yerli kabileler, çağdaş animizm teorisinin aksine bir ruh veya hayalet inancından önce hatta kimi zaman buna hiç sahip olmaksızın çoğu zaman gökle ilişkilendirilen aşkın yüce varlıklara inanmaktadırlar.¹⁴ Lang'ın açıkça "Tylor biliminin" temellerini hedef alan bu teorisi daha önce Max Müller ile mitolojinin kökenlerine yönelik giriştiği benzer bir yaklaşıma dayanmaktadır. Bu yaklaşım, "başlangıca daha yakın olmayı" bir diğer ifadeyle dine ve tanrıya dair tespit edilebilen en erken verileri kullanmayı ifade etmektedir. Lang'ın bu teorisi daha sonra ilkel monoteizm düşüncesinin öncülleri tarafından heyecanla, din araştırmalarında sıkı evrim teorisyenleri tarafından da kayıtsızlıkla karşılanmıştır.¹⁵ Halbuki teorisinin Hıristiyanlık savunusunu ima eden bir dejenerasyon anlatısı veya ilerleme ve evrim teorilerini göz ardı eden bir yaklaşım olmadığını birçok kez ifade edecektir.¹⁶

Lang'ın 1898 yılında yayımlanan *The Making of Religion* adlı eserinde sistematik bir şekilde ele aldığı dinin kökenine dair teorisi birçok eleştiri ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bunları farklı dönemlerde aynı kategoriler altında iki başlık halinde tasnif etmek mümkündür. İlk başlık Lang'ın özellikle Tylor ile giriştiği iptidai dinin ilk safhasını teşkil eden inançlara yönelik tartışmasıdır. Henüz hayattayken çağdaşı Edwin Sidney Hartland ve Roland Burrage gibi araştırmacılar Lang'ın teorisindeki tanım ve tasniflerin açıkça bir Hıristiyan terminolojisini dayatarak yerlilerin inançlarına dair bir karartmayı ortaya koyduğunu ifade etmişler¹⁷ ve teorisini doğrudan apolojik bir imayı barındıran ilkel monoteizm düşüncesiyle bağdaştırmışlardır.¹⁸ Bizatihi Tylor da iptidai kabilelerin yüksek kültürü ima eden inançlarının ancak misyoner tesirleri gibi bir ödünç vasıtasıyla bu topluluklarda bulunabileceğini ileri sürmüştür.¹⁹ Benzer şekilde disiplin

¹³ Efram Sera-Shriar, *Psychic Investigators: Anthropology, Modern Spiritualism, and Credible Witnessing in the Late Victorian Age* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2022), 83.

¹⁴ Ramazan Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din* (İstanbul: İz Yayınları, 2011), 377.; İsmail Taşpınar, *Dinler: Tarih ve Sembolizm* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017), 32.

¹⁵ Wilhelm Schmidt, *The Origin and Growth of Religion: Facts and Theories* (London: Methuen Co. Ltd, 1931), 173-174.

¹⁶ Hedley S. Dimock, "Trends in the Redefinition of Religion", *The Journal of Religion* 8/3 (1928), 438.

¹⁷ Edwin Sidney Hartland, "Australian Gods: Rejoinder", *Folklore* 10/1 (1899), 46-47.

¹⁸ Roland B. Dixon, "Notes on Anthropology", *Journal of the American Geographical Society of New York* 31/3 (1899), 264.

¹⁹ Pritchard, *Theories of Primitive Religion*, 107.; Adıbelli, *Mircea Eliade ve Din*, 377.

içerisinde daha sonraki değerlendirmelerde de Lang'ın çalışmalarının kabaca bir dejenerasyon teorisi olarak itham edildiğini görmek mümkündür.²⁰ Bunun yanı sıra evrimci muadillerinin aksine Lang'ın teorisi, Fritz Graebner ve Wilhelm Schmidt gibi kıta etnologları tarafından tasdik edilmiştir.²¹ Schmidt, *Urmonotheismus* başlıklı kapsamlı eserindeki katı ilkel monoteizm fikrinin kökenini Lang'ın yüce varlıklar teorisine dayandırmıştır.²² Böylece Lang'ın teorisi, Schmidt eliyle Hıristiyan vahiy doktrininin, antropolojinin bilimsel verilerinden yararlanmasını temin etmiştir.²³

Fakat, Lang'ın teorisi apolojik literatürün gelişmesi kadar modern din çalışmaları için yeni imkanlara da kapı aralamıştır. Eliade, her ne kadar Lang'ın bunlar üzerindeki doğrudan tesirinden bahsetmese de yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde dinin anlaşılmasında bilinç altı, yaratıcılık ve irrasyonel yaklaşımları ihtiva eden animizm öncesi teorilerin revaçta olduğunu ifade etmiştir.²⁴ Dikkat çekici şekilde Robert Ranulph Marett, animizm öncesi teorisini Lang ile neredeyse eşgüdümlü olarak ortaya koyacaktır.²⁵ Bunun yanı sıra, Lang'ın yüce varlık teorisinde işlediği *deus otiosus* kavramı,²⁶ çağdaş kıta felsefecilerinin modern Hıristiyanlık ve tanrısının toplumun hayatından dışlanması ifade eden aforizmalarıyla dikkate değer bir benzerliği ihtiva etmektedir.²⁷ Lang'ın teorisi yirminci yüzyıl dahilinde evrimci ve apolojik polemiklerin bir parçası veya temeli olarak sayısız değerlendirmeye tabi tutulmuştur,²⁸ fakat köken

²⁰ Marvin Harris, *The Rise of Anthropological Theory* (New York: Thomas Y. Crowell Company, 1968), 206-207.; Rafael Karsten, *The Origins of Religion* (London: Kegan Paul, 1935), 13.

²¹ Mircea Eliade, "The Quest for the Origins of Religion", *History of Religions* 4/1 (1964), 162-163.

²² Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002), 61.

²³ Raffaele Pettazzoni, *The All-Knowing God* (New York: Arno Press, 1978), 2.; Karsten, *The Origins of Religion*, 13.; Ramazan Adıbelli, "Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/12 (2009), 122.

²⁴ Eliade, "The Quest for the Origins of Religion", 162.

²⁵ Robert Ranulph Marett, "Pre-Animistic Religion", *Folklore* 11/2 (1900), 650.; Dale R. Bengtson, "R. R. Marett and the Study of Religion", *Journal of the American Academy of Religion* 47/ 4 (1979), 50.; Tylor'ın dinin kökenlerine dair teorisine yönelik en radikal ve etkili saldırı bizatihi iki öğrencisinden (Andrew Lang ve R. R. Marett) gelmiştir. Bk. Pritchard, *Theories of Primitive Religion*, 31.

²⁶ Lang tarafından kullanımı "otiose beings" şeklindedir. Bk. Andrew Lang, *The Making of Religion* (London: Longsman, Green & Co. 1898), 221.

²⁷ Eliade, "The Quest for the Origins of Religion", 163.

²⁸ Lang'a yönelik en kapsamlı çalışmalardan biri kuşkusuz J. Philippa Bayliss tarafından 1987 yılında *Andrew Lang and the Study of Religion in the Victorian Era With Special Reference to His High God Theory* başlığıyla Aberdeen Üniversitesi'nde hazırlanan doktora tezidir. Bayliss'in çalışmasını eşiz kılan husus üniversite kütüphanesinde Lang'a ait olan şahsi bilgi ve kaynaklara doğrudan erişme imkanına sahip olmasıdır. Benzer şekilde, 2015 yılında Andrew Teverson editörlüğünde yayımlanan *The Edinburgh Critical Edition of the Selected Writings of Andrew Lang* başlıklı eserin ilk cildi Lang'ın folklor, antropoloji ve dine dair teorilerini kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Lang hakkında yazılan eserlerin detaylı bir listesi, Ulusal Taipei Teknoloji Üniversitesi'nde görevli Sharin F. Schroeder tarafından *andrewlang.org* başlıklı sitede derlenmiştir. Bunun yanı sıra, hususen Lang ve teorisi Türkiye'deki din çalışmaları dahilinde 2002 yılında Selçuk Üniversitesi'nde Mehmet Şahin tarafından *Andrew Lang'ın Eserlerinde Din ve Yüce Tanrı Kavramı* başlığıyla doktora tezi olarak çalışılmıştır. Şahin, söz konusu eserinde Lang'ın yüzyıl dahilindeki din teorilerine yönelik eleştirilerini ve yüce varlık kavramına dair gerekçelerini ele almıştır. Bk. Mehmet

teorisinin tarihsel bağlamını ifşa etmeyi amaçlayan çalışmaların sınırlı olduğu²⁹ veya ona yönelik çalışmaların daha çok edebiyatla ilgili incelemeleri kapsadığı ileri sürülebilir.

Lang'ın köken fikri, çağdaşları arasında olduğu gibi müteakip din çalışmalarında da popüler din ve evrim tartışmalarının bir parçası olmuştur. Teorisi üzerine kaleme alınan çalışmalardan hiçbirisinin bu tartışmayı göz ardı ettiğini söylemek mümkün değildir; zira Lang da bu ithamlardan kaçmamıştır. Fakat bu makale boyunca teorisini söz konusu popüler tartışmaların dışında ele almayı ve köken düşüncesini hangi temellere dayandığını ortaya koymayı amaçlamaktayız. Dört başlık altında derlediğimiz bu temeller için “köken” tabirini kullanmayı tercih ettik; zira on dokuzuncu yüzyıl din çalışmalarında bu kavram çoğu zaman teorilerin esasını teşkil etmiştir. Lang'ın “yüce varlık” teorisi söz konusu olduğunda bu kökenler sırasıyla (1) yüce varlık inancına sahip toplulukların maddi kültürleri, (2) yüce varlığa olan inanç ile çağdaş Hıristiyanlık arasındaki benzerlikler, (3) Kitab-ı Mukaddes'e atıfla İbrani tanrısıyla kurulan analogi ve (4) çağdaş toplumların tecrübe ettiği *deus otiosus* kavramıdır. Lang, Avustralyalı yerli kabileler arasında keşfettiği yüce varlıkların temellerini kimi zaman açık kıyaslar kimi zaman ise imalarla bu dört başlıkla ilişkilendirmektedir. Yerli toplulukların maddi kültürlerinin tespitine yönelik kıstasları, Tylor'dan ödünç aldığı en önemli başlıklardan biridir. Ona göre Tylor ve Müller'e yönelik eleştirilerinin otantikliği, teorisinin herkes tarafından kabul edilebilecek en eski maddi kültürlere ve “başlangıca daha yakın olma” ilkesine dayanmaktadır. İkinci başlık, Lang'ın Hıristiyanlığın tarihsel değişimini ve farklı biçimlerini göz ardı ederek kendi bağlamında tecrübe ettiği çağdaş örneğinin, elindeki verileri tasnif etmesini kolaylaştıran kavram ve nitelermeleridir. Her ne kadar apolojik ithamları üstüne alınmasa da Lang, ısrarla yüce varlıkları çağdaş Hıristiyan kategorilerine dahil etmiştir. Belki Huxley ile giriştiği daha özel bir münakaşanın parçası görülebilecek üçüncü başlık ise Lang'ın, yüce varlıkların anlaşılmasında bir analogi olarak Kitab-ı Mukaddes'e atıflarla Yehova'nın niteliklerini ele almasıdır. Son başlık ise, Eliade tarafından çok öz olarak dile getirilen, Lang'ın teorisindeki yüce varlıkların atıl tanrılara dönüşümünü ifade eden *deus otiosus* kavramıdır. Eliade'in imasını bir adım öteye taşımak mümkün olursa, bu başlık altında Lang'ın teorisinin, tıpkı diğer köken düşünceleri gibi, Viktorya döneminin sonu itibarıyla dinin ve tanrının toplumsal hayattan dışlandığı bir bağlamın ürünü olduğu düşüncesi işlenecektir. Dört başlık

Şahin, *Andrew Lang'ın Eserlerinde Din ve Yüce Tanrı Kavramı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 2002).

²⁹ Lang'ın din ve dinin kökeni teorisini, yukarıda zikredilen polemiklerin haricinde inceleyen eserlerden biri 2011 yılında Sebastian Lecourt tarafından *Cultivating Belief: Victorian Anthropology, Liberal Aesthetics, and the Secular Imagination* başlığında yayımlanan doktora çalışmasıdır. Lecourt, alışılmısın aksine Lang'ın din teorisini, muadili Viktorya aydınlarıyla eş güdümlü bir şekilde sekülerleşmenin yeni bir teşebbüsü olarak değerlendirmektedir. Bk. Sebastian Lecourt, *Cultivating Belief: Victorian Anthropology, Liberal Aesthetics, and the Secular Imagination* (Oxford: Oxford University Press, 2018).

birlikte değerlendirildiğinde, bu makalede Lang'ın teorik olarak incelemeye tabi tutulan dinin ve tanrının kökenine dair yaklaşımının ele alınması amaçlanmaktadır.

1. “Başlangıca Daha Yakın Olmak”: Lang'ın Köken Usulü

Lang'ın dinin ve tanrının kökenine dair teorisinin, akademik kariyerindeki ilk basamağı teşkil eden mitoloji ve folklor çalışmalarına değin uzandığını söylemek mümkündür. Mitoloji ve folklor alanlarındaki çalışmaları, Avrupa'daki halkların ve diğer toplulukların anlatıları arasında yapacağı kıyas ve karşılaştırmalar için ona önemli bir fırsat sunmuştur. Lang, bu fırsatı özellikle Oxford Üniversitesi'ndeki filoloji çalışmalarıyla şöhret kazanmış Max Müller'in teorisini çürütmek için bir araştırma usulüne dönüştürmeyi başarmıştır. Sıklıkla “başlangıca daha yakın olmak” şeklinde dile getireceği bu yaklaşımı, kısa bir süre sonra dinin ve tanrının kökenine dair ortaya koyacağı tezlerin de esasını teşkil edecektir. Bu usulün anlaşılmasında ise Max Müller ile giriştiği köken tartışmaları önem arz etmektedir.

Lang, henüz antropoloji ilmini folklor ve mitoloji çalışmalarına tatbik etmeden önce muasır Müller dil, din ve mitolojilerin menşesine dair on dokuzuncu yüzyılda muteber ve tesirli bir köken teorisini ileri sürmüştür. Müller, daha önce on sekizinci yüzyılda Sir William Jones tarafından da dile getirilen Sanskritçe, Farsça, Keltçe, Latince, klasik Yunanca ile Gotik dillerinin benzerlikleri dikkate alınarak ortak bir dil atasının bulunduğu dair tezi, mit ve dinlerin evrildiği bir dejenerasyon teorisiyle ilişkilendirecektir. Ona göre, Avrupa'daki ırkların din ve dillerinin menşei Aryan kavramı nezdinde arkaik dönemlerdeki ortak bir kültürel havzayı işaret etmektedir.³⁰ Hint-Avrupa diye tabir edilen bu havza, Müller'in teorisinin üç temel dayanağını temin etmektedir. Buna göre, arkaik Sanskritçe tarihi olarak ayrılımlarından önce Hint-Avrupa halklarının ortak dilidir; erken dönemdeki Aryan halklarının inanç ve ananelerine dair erişilebilir en eski kayıtlar Vedalar'dır ve bu dilleri konuşan muasır Avrupa halklarının inanç ve anlatılarının kökenlerini eski Aryan dini geleneği dahilinde tespit etmek mümkündür.³¹

Müller, erken modern dönem ve öncesinde özellikle Hıristiyan apolojik literatüründe örneklerine sıkça rastlanan dejenerasyon teorilerinin seküler bir muadili addedilebilecek bu yaklaşımı dahilinde “dil hastalığı”³² kavramını ileri sürmüştür. Buna göre, esasını Güneşin teşkil ettiği tabii unsur ve olayların karşısında Aryan halklarının hayranlık, şaşkınlık ve aşkınlık hislerinin sirayet ettiği dil ile ilişkili metaforların zaman içerisinde asli anlamını yitirdiğini savunmuştur.³³ Din, kültür ve mitler de dilin

³⁰ Wheeler-Barclay, *The Science of Religion in Britain, 1860-1915*, 97.

³¹ Michael P. Carroll, “Some Third Thoughts on Max Müller and Solar Mythology”, *European Journal of Sociology* 26/2 (1985), 266.

³² Friedrich Max Müller, *Lectures on the Science of Language* (London: Longmans, 1866), 12-14.

³³ H. R. Ellis Davidson, “Folklore and Myth”, *Folklore* 87/2 (1976), 132.

yozlaşmasının kaçınılmaz tesiri altındadır. Müller, güneş mitolojilerindeki tanrı ve kahramanların yine güneşe dair metaforları ihtiva ettiklerini iddia etmiştir. Ona göre, Yunan tanrısı Apollo'nun ismi basitçe güneş manasına gelmekte; yine deniz tanrısı Peneus'un kızı Daphne gün batımını tanımlamaktadır. Bir diğer ifadeyle, doğal olaylar kişileştirilerek Latince isimler manasındaki *nomina*, tanrılar manasındaki *numina*'ya dönüşmektedir.³⁴ Bu kanı, Müller'i Hint-Avrupa dillerinin köklerine yönelik yapılacak çalışmaların dinin kökenlerinin de keşfinde önemli bir rol oynayacağı kanaatine sevk etmiştir.³⁵

Lang, Müller'e yönelik eleştirisinin temellerini ilk kez 1873 yılında *Fortnightly Review* dergisinde kaleme aldığı *Mythology and Fairy Tales* başlıklı makalesinde ele almıştır.³⁶ 1880'li yıllara değin bu konu hakkında çeşitli dergilerde yayımladığı makalelerini 1884 yılında *Custom and Myth* başlıklı eserinde toplamıştır.³⁷ 1900 yılında Müller'in ölümüne değin Lang'ın yayımladığı *Myth, Ritual and Religion* ve *Modern Mythology* başlıklı eserleri de bu ateşli münakaşaların bir neticesi olacaktır; yine ahir ömründe ortaya koyduğu *The Origins of Religion* başlıklı eseri bu tartışmayı ihtiva edecektir.

Kuşkusuz, Müller ve Lang tıpkı yüzyıldaki muadilleri gibi bir köken fikrinin müptelasıdır. Bu sebeple Lang, Müller'in "dil hastalığı" teorisinin iptidai denebilecek gerçek bir kökeni tespit etmekten mahrum olduğu eleştirisini esas almıştır. 1883 yılında *Folklore Journal* dergisinde yayımlanan *Anthropology and the Vedas* başlıklı makalesinde Vedalar'ın neşet ettiği Hint medeniyetinin insanlığın iptidai aşamasından fazlasıyla uzak olduğunu; bu sebeple Hint-Avrupa dil ailesinin arkaik inançlarının da dini düşüncenin erken dönemini yansıtmadığını belirtmiştir.³⁸ Şüphesiz bu düşüncesinin temelini, yüzyılın son çeyreğinde antropoloji çalışmalarının seyrini etkileyen ve bu sebeple *Custom and Myth* adlı eserini kendisine atfettiği³⁹ Tylor'ın *Primitive Culture* başlıklı eserinde yer alan "ilkel kalıntılar" teorisi oluşturmaktadır.⁴⁰ Bu teori, ilkel insanların keşfi fikriyle sıkı sıkıya ilişkilidir. Tylor'a göre araştırmalarının kaynağını teşkil eden çağdaş ilkel kabileler insanlığın erken dönemlerindeki iptidai muadillerini veya bir diğer ifadeyle kalıntılarını yansıtmaktadır.⁴¹

Lang, maddi kültür ve teknolojik gelişmelerin dil, din ve kültürün iptidai kökenini saptamada daha sahici vasıtalar olduğuna dair Tylor'ın bu kanısını paylaşmaktadır. Bu

³⁴ Daniel L. Pals, *Nine Theories of Religion* (New York: Oxford University Press, 2015), 18.

³⁵ Ivan Strenski, *Understanding Theories of Religion* (Oxford: Wiley Blackwell, 2015), 38.

³⁶ Richard M. Dorson, "The Eclipse of Solar Mythology", *The Journal of American Folklore* 68/270 (1955), 396.

³⁷ Psomiades, "Hidden Meaning: Andrew Lang, H. Rider Haggard, Sigmund Freud, and Interpretation", 4.

³⁸ Andrew Lang, "Anthropology and the Vedas", *Folk-Lore Journal* 1/4 (1883), 107-108.

³⁹ Psomiades, "Hidden Meaning: Andrew Lang, H. Rider Haggard, Sigmund Freud, and Interpretation", 4.

⁴⁰ Andrew Duff-Cooper, "Andrew Lang: Aspects of His Work in Relation to Current Social Anthropology", *Folklore* 97/2 (1986), 190.; Eric J. Sharpe, *Andrew Lang and the Making of Myth*, 39-40.

⁴¹ Walter H. Capps, *Religious Studies: The Making of a Discipline* (Minneapolis: Fortress Press, 1995), 144.

durum dikkate alındığında Vedalar'ın gelişmiş dini gelenek, ritüel ve maddi kültürleriyle kıyaslandığında dünyanın muhtelif yerlerinde mezkûr gelişmelerden mahrum ve "başlangıca daha yakın" addedilebilecek birçok topluluğu tespit etmek mümkündür. Lang'ın, Müller eleştirisinin temeli "başlangıca daha yakın" ifadesinde kendisini ifşa etmektedir.⁴² Bir diğer ifadeyle, maddi kültürün tespit edilen somut kalıntıları vasıtasıyla antropoloji ilmi Lang nezdinde daha itibarlı bir araçtır.

Lang, Müller karşısındaki kazandığı bu ilk zaferin ardından "Tylor bilimi"ni çocukluğundan itibaren ilgisini teşkil eden halk hikayeleri, mitoloji, destan ve masalların karşılaştırmalı değerlendirmesine tatbik edecektir. 1887 yılında iki cilt olarak yayımladığı *Myth, Ritual and Religion* başlıklı eserinde modern köylüler ile iptidai toplulukların müşterek anlatı ve inançlara sahip olduğuna dair teziyle çağdaş folklor bilimini güçlü bir şekilde etkilemiştir.⁴³ Lang'ın Hint-Avrupa dil ailesine mensup halkların paylaştığı mit ve anlatıların birbirleriyle zaman ve mekân olarak ilişik olmayan toplulukların hafızasında da yer ettiğine dair bulgusu, onu insanlığın tahayyül biçiminin müşterek bir evrime tabi olduğu düşüncesine sevk etmiştir. Zira, Hint kutsal metinleri Vedalar ve Brahmanalar'da yer alan kozmoloji, tufan, yıldız mitleriyle tanrıların vahşi maceraları, ölüm mitleri, kötücül ruhlara inanç ve ateşi çalma mitleri; Tinne, Nootka, Murri, Thlinket, Tacullies, Papua, Eskimo ve diğer iptidai halkların mitolojileriyle açık bir benzerlik arz etmektedir.⁴⁴ Bu yüzden ona göre, bir folklor araştırmacısı sadece Avrupa örneğinde olduğu üzere değil aynı zamanda farklı terakki seviyelerine sahip insanların paylaştığı düşünce, anlatı, masal ve mitleri ve bunların kullanımlarını da incelemelidir.⁴⁵ Zira, çağdaş veriler esasında kozmogonik ve teolojik mitlerin birer "kalıntılarında" ibarettir. İlerlemeci sınıflar nispeten gelişim kaydederken, özellikle taşradaki insanlar inanç ve geleneklerinin evriminde bu ilerlemenin gerisinde kalmış; bu sebeple, Avrupa örneğinde olduğu üzere erken dönemlere ait mitler varlıklarını halk söylenceleri, masal ve anlatılarda muhafaza etmiştir.⁴⁶

Bu ilerlemenin aşamalarını anlatıların muhtevalarından saptamak mümkündür. Ona göre, Aryan haklarının mitleri ile iptidai toplulukların mitleri arasındaki temel ayırım ekseriyetle kahramanların karakter ve rollerinde aşikâr olmaktadır. Aryan mitleri dahilinde tanrılar, vahşi davranışlar sergilemektedir yahut mit içerisinde bir hayvan geçerse bu hayvan biçimine girmiş bir tanrıyı betimlemektedir. Lang, bu durumu ima eden içeriklere iptidai toplulukların mitlerinde de rastlamaktadır. Amerika'daki Tinne ve Tacullies yerlilerinin yaratılış mitinde dünya, biçimi bozulmuş bir köpek veya kunduzdan ortaya çıkmaktadır. Vedalar'da ise bu kunduz veya köpeğin yerini biçimi

⁴² Lang, "Anthropology and the Vedas", 107-109.

⁴³ Dorson, "The Eclipse of Solar Mythology", 396.

⁴⁴ Lang, "Anthropology and the Vedas", 112.

⁴⁵ Lang, *The Origins of Religion*, 8.

⁴⁶ Andrew Lang, "Mythology and Fairy Tales", *Fortnightly Review* 13 (1873), 618.

değişmiş, gayrı tabii bir insan, Prusha alacaktır. Yine, Vedik mitlerde dünyanın idarecisi Vişnu iken aynı marifet Amerikan yerlileri tarafından bir çakal veya bir misk sıçanına atfedilir. Benzer şekilde, Yunan mitolojisindeki ateş kaçırıcılar, burada hayvan silüetinde görülecektir.⁴⁷ Lang, maddi kültür düzeyinde farklılaşan toplulukların kalıntılarını ihtiva eden bu kıyaslamalar vasıtasıyla “başlangıca daha yakın olan” kökenin saptanabileceğini ima edecektir. Nihayetinde Lang’a göre, mitlerin ihtiva ettiği irrasyonel ve gayrı tabii içerikler Müller’in iddiasının aksine dil dahilindeki bir dejenerasyonu değil iptidai kültürden tevarüs eden kalıntıları ifade etmektedir.⁴⁸

Lang, bu çıkarımla köken düşüncesini, Müller’in Avrupa’nın soylu itibarını yansıtabilecek “gururlu Aryanlar” yaklaşımından ayırmış; bunun yerine iptidai düşünme biçimleri ve cehalet gölgesindeki atalar düşüncesine sevk etmiştir. Müller’in “dil hastalığı” teorisi, yüzyıl içerisinde dünyanın geri kalanından fark edilir şekilde ayrılan Avrupa maddi kültürünün romantik geçmişini kurgularken Lang, Avrupalı ve diğer halklardan derlediği mit, halk hikayeleri ve anlatıların kıyasından ortaya çıkan benzerlik ve farklılıkları insanın düşünme biçiminin birer kalıntıları olarak bir “zihin hastalığıyla” ilişkilendirecektir. Ona göre, Müller’in teorisini ortaya koymadaki temel güdüsü, Aryan dinlerinin fetişizmin bir nihayeti olmadığı; bunun bir neticesi olarak Yunan ve İbrani ataların tecrübe ettiği ilkel ve utanç verici adetlerin vaki olduğu bir dönemden geçilmediği kanaatini ispat etmektedir.⁴⁹

Lang, Tylor’ın “ilkel kalıntılar” tezini karşılaştırmalı mitoloji çalışmalarına başarılı bir şekilde tatbik etmiştir. Bu sayede, din ve tanrının kökenlerine dair müteakiben ileri süreceği teorisinin esasını da Müller’in mitoloji yaklaşımını yeren aynı temel üzerine inşa edecektir. Bu temel, inançları karşılaştırmalı incelemeye tabi tutulan toplulukların en arkaik maddi kültür seviyelerini tespit etmektir.

2. Yüce Varlıkların Dört Kökeni

Lang, çağdaşı ve ardılı din tarihçileri arasında kendisini ayırt edici bir konuma yerleştirecek “Yüce Varlıklar” teorisini 1898 yılında *The Making of Religion* başlıklı eserinde ilk kez sistematik bir şekilde işlemiştir. Müller gibi bir rakiple kıyaslandığında teorisinin yeni muhatapları Herbert Spencer, Thomas Henry Huxley ve Edward Burnett Tylor gibi dönemin ilerleme ve evrim teorilerinin farklı disiplinlerdeki önde gelen isimleri olmuştur.⁵⁰ Daha önce Müller’e karşı münakaşalarında şiddetli destek bulduğu

⁴⁷ Lang, “Anthropology and the Vedas”, 112.

⁴⁸ Wheeler-Barclay, *The Science of Religion in Britain, 1860-1915*, 117-118.

⁴⁹ Lang, “Mythology and Fairy Tales”, 620.

⁵⁰ Alexander Goldenweiser, “The Death of Andrew Lang”, *The Journal of American Folklore* 25/98 (1912), 372.

bu antropoloji okulu dahilindeki yeni konumunu “sapkınlık” (heresy) olarak tanımlamıştır.⁵¹

Lang’ın “yüce varlık” modelinin esası, daha önce Müller’e yönelik yaptığı eleştirilerde temel aldığı “başlangıca daha yakın olmak” ilkesine dayanmaktadır. Bu yüzden dinin kökenine yönelik ihtilafli tartışmaların içerisine dahil olduğunda, maddi kültür açısından en yoksun toplulukların dikkate alınması gerektiği kanaatini taşımaktadır. Onu, evrimci muadillerinden ayırt eden çıkış noktası ise, çağdaşları içerisinde “ilkel kalıntıları” ihtiva eden iptidai Avusturalya yerlilerinin herhangi bir ruh düşüncesini barındırmayan ve modern Hıristiyanlığın tanrısını ima edecek benzer ahlaki niteliklere sahip varlıkların mevcudiyeti olmuştur.⁵² Halbuki, Tylor’a göre din, insan bedeninin işleyişini ifşa eden bu ruh düşüncesinin bir neticesidir; iptidai insan bu düşüncüyü animizm ile doğa ve dünyadaki nedenselliğe yansıtmıştır.⁵³ Lang’a göre ise keşfettiği bu yüce varlıklar, çevrelerinin bir ürünü değildir.⁵⁴ ve bir ruh veya hayalet düşüncesinden önce, tespit edilemeyecek bir zaman aralığında neşet etmiş; yine bunlara yönelik inançlar animizm, totemizm, ata tapıcılığı ve fetişizm gibi bilinen evrelerle ilişiksiz olarak iptidai insanın tahayyülünde oluşmuştur. Lang, bu konudaki örnekleri dikkatli bir şekilde derlemektedir. Avustralya’nın güneydoğusunda yer alan Gippsland’daki yerel topluluklar bir tanrı düşüncesine sahip olmamalarına karşın gökyüzünde yıldızların arasında ikamet eden büyük bir siyahi yaratıcının varlığına inanmaktadırlar. Benzer bir varlığı Fuegian ve Blackfoot yerlilerinde de bulmak mümkündür ve ortak noktaları, insanbiçimci nitelikleri olmasına karşın bir ruhtan yoksun olmalarıdır.⁵⁵ Lang, bu tespiti Spencer ve Tylor tarafından ileri sürülen, ruhlara veya hayaletlere yönelik inançların diğer kutsal varlıkların insan zihnindeki teşekkülünde önemli bir rol oynadığı kanaatinin karşısında konumlandıracaktır. Zira, ona göre bu yüce varlıklar; ruhları, hayaletleri, hayalet tanrıları, fetişleri, totemleri veya bunlara tapınmayı ifade eden inançları ihtiva etmemektedir.⁵⁶ Bu varlıklar, iptidai topluluklar nezdinde bir ruh değil, “tanımsız sonsuz varlıklar” şeklinde betimlenmiş; bir ruh veya hayalet fikrine henüz erişilmediği veya böyle bir sorgunun insan zihninde belirmediği erken dönemlerde insanlar tarafından sahiplenilmiştir.⁵⁷ Çünkü, kabilenin atası olarak nitelenen kişi ölmeksizin veya bir hayalete dönüşmeksizin ona yönelik bir ruh tapıcılığı veya ölü ata kültürüne rastlamak mümkün olmayacaktır. Bunu ispat edecek şekilde, Avustralya’daki Darumulun ve Baiame yüce varlıklarının temel niteliklerinden

⁵¹ Lang, *The Origins of Religion*, 112.

⁵² Lang, *The Making of Religion*, 183.

⁵³ Liam T. Sutherland, *Edward Burnett Tylor, Religion and Culture* (Oxford, Bloomsbury, 2017), 89.

⁵⁴ Lang, *The Origins of Religion*, 111.

⁵⁵ Lang, *The Making of Religion*, 204.

⁵⁶ Lang, *The Making of Religion*, 201.

⁵⁷ Lang, *The Making of Religion*, 203.

biri ölümsüz olmalarıdır; zira onlar ölümün dünyaya henüz gelmediği bir döneme aittirler.⁵⁸

Lang'ın "yüce varlıklara" yönelik teorisini, dört temel dahilinde tasnif etmek mümkündür. Köken olarak adlandırdığımız bu dört temel Lang tarafından "yüce varlıkların" muhtevasının izah edilmesinde ve modern din çalışmalarındaki yerlerinin tespit edilmesinde önem arz etmektedir. Bu dört temel aynı zamanda Lang'ın 1912 yılındaki ölümüne değin işlemeye devam edeceği teorisinin farklı veçhelerini göstermektedir.

2.1. Yüce Varlık İnancına Sahip Toplulukların Maddi Kültürleri

Lang'ın teorisinin ilk temeli, yüce varlıkların insanlığın tespit edilebilen en erken dönemlerindeki iptidai hayat biçimlerine sahip topluluklar arasında neşet ettiği kanaatidir. Ona göre özellikle Batıdaki halklarla kıyaslandığında Avustralya yerlileri, maddi kültür hususunda gelişmemiş bir örneği temsil etmekte; teknik ilerlemelerden yoksun bir hayat sürmektedirler. Bu düşünce, on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde ilk kez Tylor'ın kültürlerin evrimi hususundaki "ilkel kalıntılar" teorisinde somut bir şekilde karşılık bulmuştur. Tylor, modern toplumlarda keşfettiği irrasyonel ve doğaüstü tüm kültürel öğeleri insanlığın gelişim süreçlerinden tevarüs eden kalıntılar olarak tanımlayarak insanlığın ilerlemesini uzun tarihi periyodlara taksim etmiş ve öngörülebilir bir şema ortaya koymuştur. Bu şema, daha önce belirtildiği üzere folklor disiplinine ilk kez Lang tarafından tatbik edilmiştir.⁵⁹ Benzer şekilde Lang, dinin kökeninin saptanmasında da maddi ve teknolojik yoksunluğu ifade eden bir başlangıç noktasını temel almıştır. Bir diğer ifadeyle, Spencer ve Tylor gibi araştırmacılardan ayrı olarak dinin kökenine dair vardığı nihai düşüncesini aynı yaklaşımdan elde etmiştir.

Lang'ın şeması; maddi ilerlemeden yoksun göçebe topluluklardan başlamakta, aristokrasi, nesebi krallık, yerleşik hayat ve tarım toplumunun inançlarıyla nihayete ermektedir. Bu şema dahilinde, Avustralya'daki yerleşik topluluklar en iptidai maddi kültürü ve başlangıca en yakın olan formu nitelemektedir. Bu topluluklar herhangi bir metal eşyaya, kaba ya da tarımsal üretime veya yerleşik hayatın biçimlerine sahip değildirler. Aynı zamanda, kıtanın tamamında yüksek bir kültür izine de rastlanmamıştır.⁶⁰ Bu kanısını desteklemek için 1688 yılında kıtanın en önemli kaşiflerinden William Dampier'in gözlemlerini derlemiştir; Dampier'in kıtada yerleşik hayat, tarımsal üretim veya metal kullanımının olmadığı ve burada yaşayan insanların yeryüzünün en acınası insanları olduğu aktarımlarını belirtmiştir.⁶¹ Buna karşın, dinin

⁵⁸ Lang, *The Making of Religion*, 205.

⁵⁹ Caroline Sumpter, "Devulgarizing Dickens: Andrew Lang, Homer and the Rise of Psycho-Folklore", *ELH* 87/3 (2020), 27.

⁶⁰ Lang, *The Making of Religion*, 186.

⁶¹ Lang, *Myth, Ritual and Religion*, 2-3.

oluşumunda maddi kültürün bu durumunun ne derece rol oynadığına dair verilerden yoksun olduğumuz Lang tarafından itiraf edilmiştir;⁶² zira dinin teşekkülüne dair elimizde herhangi somut bir bulgu yoktur.⁶³

Maddi kültürün en iptidai biçiminin Avusturalya yerlileri arasında saptanması, Lang nezdinde Tylor ve Spencer'in ilkel inancın⁶⁴ menşei olarak belirledikleri ruh düşüncesi veya hayalet teorilerinin yerlilerin inançlarıyla ne denli uzlaştığına dair soruyu beraberinde getirecektir. Ona göre, bu topluluklar sayıca az gruplar halinde yaşıyor; kabile reisi haricinde bir idareciden mahrum şekilde hayatlarını sürdürüyor ve en önemlisi atalar tapımı veya politeizmle ilişkilendirilebilecek farklı ilahlardan yoksun inançları benimsiyorlardı. Lang, bu sebeple Tylor'ın ata tapımı teorisinde ileri sürdüğü unutulmuş bir savaştının kabile mensupları arasında tapılan ruhu düşüncesiyle bütün bir Avustralya'ya farklı isimlerle yayılmış ahlaki bir Baba tanrı düşüncesinin herhangi bir şekilde bir araya getirilmeyeceğini ileri sürecektir.⁶⁵

Lang, ruh inancıyla yüce varlıklara olan inançların kaynakları hususunda şüpheli bir tavır sergilemiştir. Yine maddi kültürün de inançların menşeiini belirlemede yetersiz kaldığı ona göre aşıkardır; zira, nispeten yüksek maddi kültür seviyesinde olan Endonezya adalarındaki Kenyah topluluklarında herhangi bir yüce varlığa inanç bulunmazken Punah toplulukları bu aşamadan mahrum olmasına karşın bir yüce varlığa inanmaktadır.⁶⁶

Lang, yüce varlıklara yönelik inancın çevresel faktörler ve kabilenin örgütlenme biçimleriyle olan uyumsuzluğunu yine Avustralya yerlilerinden örneklerle ortaya koymuştur. O, bir kraldan mahrum olan toplulukların tanrı düşüncesini, insan krallar fikrinden elde edemeyeceklerini ifade etmiştir. Benzer şekilde politeizmin örneklerine rastlanılmayan bir toplulukta ve politeist tanrıların arasından seçilmiş bir idareci veya atalara tapınmanın olmadığı bir dönemde ideal bir ilk ata olarak tanrının zuhur edemeyeceğini ileri sürmüştür.⁶⁷ Ona göre yine, yüce varlıkların nitelikleri ve davranışları maddi kültür açısından gelişmiş toplumlardaki müteakip örnekleriyle kıyaslandığında belirli "noksanlıkları" paylaşmamaktadır. Lang'a göre bu toplulukların "en basit teolojisi", antik Yunan gibi kültürlerden daha ileri bir tasavvuru sunmaktadır.⁶⁸

⁶² Lang, *The Origins of Religion*, 10.

⁶³ Lang, "Australian Gods A Reply", 5.

⁶⁴ Makale boyunca kullanılan "ilkel", "iptidai", "yoksun" ve benzeri kavramlar on dokuzuncu yüzyıldaki hakim sosyal bilim teorilerinin ilerleme düşüncelerini yansıtmaktadır. Edward Burnett Tylor'a göre ilkel düşünce esasında insanlığın kapsamlı bir gelişim aşamasını ifade etmektedir. Bu gelişimin izlerini çağdaş örnekleri üzerinden tespit etmek mümkündür. Din söz konusu olduğunda ise bunun iptidai biçimi söz konusu toplulukların çevrelerini anlamak için giriştikleri rasyonel çabalar oluşturacaktır. Bk. Bengtson, "R. R. Marrett and the Study of Religion", 646.

⁶⁵ Lang, *The Making of Religion*, 201.

⁶⁶ Andrew Lang, "The Supreme Being and Totems in Sarawak", *Man* 2 (1902), 85.

⁶⁷ Lang, *The Making of Religion*, 186.

⁶⁸ Lang, *The Making of Religion*, 198.

Bu yüce varlıklar insanları günahlardan menetmenin yanı sıra kendileri de günahkarca fiillerden açıkça kaçınmaktadır; yine adları anılamayacak veya bir heykelle temsil edilemeyecek kadar mukaddestirler. Halbuki söz konusu iki topluluğun eriştikleri maddi kültür seviyeleri üzerinden bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Bu yüzden Lang'a göre, iptidai yüce varlık Darumulun'un yahut düşmanını dahi öldürmeyi yasaklayan Fugean halkının yüce varlığının Zeus ve Ares gibi Yunan tanrılarının dejenere olmuş biçimleri olduklarını ileri sürmek gerçekçi olmayacaktır.⁶⁹

Lang'a göre yüce varlıkların çevresel faktörlerin bir neticesi olmadığını gösteren örnekler de mevcuttur. Yaşamaya elverişli sahil koşulları, yeterli yağış ve yiyecek imkânları gibi koşullar Arunta topluluğu nezdinde bir yüce varlık düşüncesini şekillendirdiyse orta Avustralya'da benzer koşullardan mahrum Kaitij ve Loritja kabilelerinde yüce varlıklara yönelik inançların bulunmasının izahı söz konusu olmayacaktır. Bu örnekler dikkate alındığında Lang, çevresel koşulların yüce varlıklara olan inancı şekillendirdiği kanaatini benimsemektedir. Burada bir ikilem söz konusudur. Yüce varlıklara inanç farklı çevresel koşullar altında Avustralya'daki birçok topluluğa yayılmasının yanı sıra aynı çevresel koşullarda bu inancı paylaşmayan kabileler de mevcuttur. Lang, bu durumda dinin herhangi bir dönemdeki kökenini keşfetmenin daha önceki kökenlerini keşfetmeye mâni olmayacağını ileri sürmüştür.⁷⁰

2.2. Yüce Varlıklara İnanç ile Çağdaş Hıristiyanlık Arasındaki Benzerlikler

Yüce Varlıkların tanım ve tasnifleri söz konusu olduğunda Lang'ın bu varlıklara olan inançlarla, çağdaş Hıristiyanlık ve tanrısıyla kolayca tesis edilebilecek benzerlikleri ortaya koyduğu ileri sürülebilir. Esasında, Lang'dan önce erken modern dönemde gerçekleştirilen keşif ve misyonerlik seyahatleri vasıtasıyla birçok araştırmacı yerlilerin inançlarıyla çağdaş Hıristiyanlık ve monoteist dinler arasındaki benzerliklere dikkat çekmiş; bu benzerlikleri ilahi kalıntılar olarak nitelemiş ve dinin, özünde bir ilerlemeye değil başlangıçtaki saflıktan uzaklaşan bir dejenerasyona tabi olduğunu ileri sürmüşleridir. Bu teori, dejenerasyon teorisi olarak adlandırılmaktadır. Lang henüz yüce varlıklar teorisini ileri sürmeden önce bu teori caridir ve ilk kez tanrı ve elçileri tarafından vaaz edilen hak dinin süreç içerisinde değişimlere uğrayıp unutulduğu ve iptidai toplulukların maddi kültüründe dinin başlangıçtaki bu otantik biçimine dair kalıntıların muhafaza edildiği düşüncesi birçok tabii ve sosyal bilimci tarafından paylaşılmaktadır. Aynı şekilde, Lang'tan sonra da onun verilerine dayanarak özellikle Wilhelm Schmidt tarafından savunulan ilkel monoteizm fikri, orijinal vahyinden uzaklaşan bir dejenerasyon fikrini ve iptidai bir Hıristiyanlığın varlığını sistematik bir şekilde ele almıştır. Bu yaklaşımların çağdaş tanrı ve din tanımlamaları ile iptidai

⁶⁹ Lang, *The Making of Religion*, 198.

⁷⁰ Lang, *The Origins of Religion*, 111.

toplulukların inançları arasında doğrudan ilişki tesis eden apolojik bir literatürden beslendikleri iddia edilebilir. Zira, 19. yüzyıldan itibaren Büyük Britanya ve Amerika'daki apolojik literatür, inanç savunusunda bilimsel bulgu ve verileri fazlasıyla kullanmaktadır.⁷¹ Benzer şekilde, her ne kadar kendisine yöneltilen en sık eleştirilerden biri olan “eski dejenerasyon” teorisi veya “ilkel monoteizm” gibi düşünceleri benimsemediğini savunmuş olsa da⁷² Lang'ın, yüce varlıkların tanımlarını açık bir şekilde çağdaş Hıristiyan tasnifler dahilinde ele aldığını söylemek mümkündür. Fakat bu durum, onun tarafından bir Hıristiyanlık savunusundan daha ziyade, ilerlemenin son safhalarında temsil edilen dini düşüncelerle arkaik topluluklar arasındaki doğrudan ilişkinin ne denli öngörülemez olduğunu ima etmeye yöneliktir. Bir diğer ifadeyle, yüce varlıkların Hıristiyan inancı ve tanrısıyla olan kıyası, kendi çağlarına yönelik tanım kategorilerinin yetersiz olduğu kanaatine dayanmaktadır.

Lang, bazı iptidai toplulukların, çağdaş Hıristiyanlarla kıyaslanabilecek kadar monoteist bir inanca sahip olduklarını; yüce varlıklarına yönelik nitelendirmelerin diğer varlıklara atfedilemediğini, adlarının fısıltıyla söylenecek kadar kutsal olduğunu ileri sürer.⁷³ Bu varlıklar ölümsüzdür ve “Yaratıcı” veya “Göklerdeki Baba” gibi niteliklere sahiptir;⁷⁴ insanları göklerden izlemekte, ahlaki kaidelerini çiğneyenleri veya ritüellerini ihlal edenleri cezalandırmakta; isimleri “Baba” ve “Efendi” kelimelerini çağrıştırmaktadır.⁷⁵ Lang'ın yüce varlıklara yönelik bu tanımları açıkça Hıristiyan literatürü dahilinde sıkça rastlanabilecek içerikleri ihtiva etmektedir. “Baba” ve “Efendi” tabirleri Hıristiyanlıkta tanrıyı ifade etmek için en sık kullanılan tanımlamalardır; benzer şekilde tanrının adının sesli şekilde anılmayacak kadar mukaddes olduğu inancı, Kitab-ı Mukaddes'te Yehova'nın adının zikredilmemesine yönelik buyruğu⁷⁶ ima etmektedir. Dikkat çeken bir diğer husus ise Lang'ın Avusturalya'daki yüce varlıkların gökte ikamet ettiğine veya göğe yükselmeye yönelik inançlarıdır. Lang, Kurnai kabilesinden ele aldığı bir inançta Mungungaur adında yeryüzünde yaşayan bir yüce varlığın, ritlere dahil olduğunu ve insanların hürmetsizliğinin cezası olarak dünyayı bir sel felaketiyle yok ettiğini ve ardından hala ikamet ettiği göğe yükseldiğini aktarır. Lang, Kurnai halkı için Mungungaur'un bir ruh değil göklerde ikamet eden bir Baba şeklinde nitelendirildiğini ileri sürer.⁷⁷ Lang'ın, bu benzerliği ima eden örnekleri artırılabilir. Darumulun ismindeki bir yüce varlık inancına sahip Narrinyeri, Boonorong, Wolgal, Ngarego, Theddora, Coast Murring, Wirajuri kabileleri, onun (1) eskilere hürmet edin,

⁷¹ Jon, H. Roberts, “Religious Reactions to Darwin”, *The Cambridge Companion to Science and Religion*, ed. Peter Harrison (London: Cambridge University Press, 2010), 81.

⁷² Andrew Lang, “Australian Gods A Reply”, *Folklore* 10/1 (1899), 5.

⁷³ Lang, *The Making of Religion*, 181, 193.

⁷⁴ Lang, *The Making of Religion*, 182.

⁷⁵ Lang, *The Making of Religion*, 193, 194.

⁷⁶ Çıkış, 6:3.

⁷⁷ Lang, *The Making of Religion*, 194-196.

(2) her şeyinizi arkadaşlarınızla paylaşın, (3) arkadaşlarınızla suhulet içinde bir yaşam sürün, (4) kızlarla veya evli kadınlarla ilişkiye girmeyin, (5) yemek kısıtlamalarına uyun şeklindeki buyruklarına itaat ederler. Lang'a göre, bu buyrukların ilki Kutsal Kitap'ın beşinci emrine; dördüncüsüyse yedinci emrine karşılık gelir.⁷⁸ Açıkça Hıristiyanlıktaki baba-oğul ve göge yükselme inançları ile buyruklarını ihtiva eden bu pasajların, misyoner faaliyetlerinin veya öncesinde Müslüman topluluklarının tesirinden kaynaklandığına dair ithamlar Lang tarafından kabul edilmeyecektir.⁷⁹ Çünkü Lang, bu inançların otantik olduğuna dair kanaatini çağdaşı antropologların Avusturalya'daki yerli toplulukların başka herhangi bir toplumun tesiri altında kalmaksızın maddi ilerlemenin başlangıcını temsil ettiklerine yönelik fikirlerine dayandırmaktadır.

Aynı verilere dayanan birbirine tezat bu iki tutum, Lang nezdinde çağdaş din araştırmalarındaki iki yüzlü bir yaklaşımı doğurmaktadır. Tylor ve Spencer gibi Lang'ın muasırı araştırmacılar, kültürün ve dinin evrimine dair kanaatlerini Lang tarafından da kullanılan misyoner raporları ve seyahat notlarına dayandırmaktadır. Yine de evrim ve ilerleme düşüncesinin ön kabulleri, Lang'a göre, bu teorilerle uyuşmayan veya bunları yanlışlayan verilerin göz ardı edilmesini yahut otantik görülmemesini telkin etmektedir. Lang, özellikle misyoner kaynaklarının kullanımına yönelik dogmayı dayatan bu ikircikli tutumu açık bir şekilde yerer:

Şu zavallı misyonerler! Eğer ilkelerin ata tapıcı olduklarını veya sadece ruhlara dair belirsiz bir korkuya sahip olduklarını söyleseler bu (kanaat) baş tacı edilir. (Fakat) ilkelerin yüce inançlarına itibar edecek olurlarsa, nedense hoş karşılanmazlar.⁸⁰

Lang, çağdaşları tarafından ileri sürülen teorilerin, tarihi olarak ispat edilmedikçe bir varsayım olduğunu belirtmektedir. Ona göre, ilerleme ve evrim düşüncesi, kaynakların kullanımı hususunda bir önkoşulu dayatmakta ve bazı bilgilerin göz ardı edilmesine gerekçe olmaktadır. Halbuki, antropoloji ilmi aslında dinin ve inancın kökenlerine dair bir teoriyi besleyebilecek yeterli veriden yoksundur.⁸¹

2.3. İbrani Tanrısıyla Kurulan Analoji

Lang'ın yüce varlık teorisinin üçüncü temeli, muasırı antropologların Yahudi kutsal kitabı, İbrani tanrısı ve bunların ruhlara ve atalara tapınmaları üzerinden dinin iptidai biçimleriyle kuracakları benzetmeler üzerine inşa edilmiştir. Thomas Henry Huxley, 1886 yılında kaleme aldığı *The Evolution of Theology: An Anthropological Study* başlıklı eserinde Tylor ve Spencer'in modern toplumların kültür ve inançlarında keşfettikleri

⁷⁸ Lang, *The Making of Religion*, 196.

⁷⁹ Lang, *The Making of Religion*, 175.

⁸⁰ Andrew Lang, "Australian Gods, A Reply", *Folklore* 10/1 (1899), 27.

⁸¹ Andrew Lang, *Myth, Ritual and Religion* (London: Longman & Green Co 1913), 2.

“ilkel kalıntıların” muadilleri olan “fosilleri” Yahudi kutsal kitabından derlemektedir.⁸² Ona göre bu “fosillerden” en dikkat çekenleri Hakimler ve Samuel bölümlerinde mevcuttur. Samuel babının yirmi sekizinci bölümde Talut, Yehova ile ruhlar üzerinde tesiri olan bir cinci kadın vasıtasıyla iletişim kurmaktadır.⁸³ Huxley, kutsal kitapta geçen bu anlatının İbrani toplumunda ruhlara yönelik sürekli olan bir inancın “kalıntılarını” veya “fosillerini” ortaya koyduğunu ileri sürecektir. Benzer şekilde; Samuel’e dair Talut’un cinci kadına sorduğu “o hangi biçimde?”⁸⁴ suali ve kadının “yerin altından çıkan bir ilah (Elohim) görüyorum”⁸⁵ beyanı Huxley’in dile getireceği bir diğer örnektir. Huxley, bu pasajda yer alan Elohim kavramını “korkuya ve saygıya hükmeden insanüstü bir şey” ve “münferit bir ruh” olarak tanımlamaktadır.⁸⁶ Bu pasajların Yahudi kutsal kitabı içerisindeki varlığı, Huxley’in, tıpkı tüm insanlık gibi İbrani halkının da bir ruh tapıcılığı döneminden geçtiğine; bunu ata tapıcılığı, fetişizm ve totemizm gibi aşamaların takip ettiğine ve nihayetinde mevcut teolojik safhaya ulaştığına dair tezinin yekununu oluşturacaktır.⁸⁷

Lang, Huxley’in Yahudi kutsal kitabındaki Yehova’yı niteleyen bu tanımını yüce varlıkların karakterlerinin ortaya koyulmasında bir fırsat olarak değerlendirecektir. O, Elohim kavramının münferit olarak bir ruh veya hayaletten daha fazlasını ima ettiğini ileri sürmektir. Bir diğer ifadeyle, gizemli ve dehşet verici bir şeyi ihtiva eden Mana, Wakan, Orenda, Kutchi ve Elohim gibi tanımlar, farklı inanç ve kültürler içerisinde var olan tüm ruh düşüncelerinde tespit edilebilir. Bu yüzden Yehova örneğindeki gibi herhangi bir tanrının veya varlığın onu bünyesinde taşıması onu bizatihi bir ruh veya hayalet kılmayacaktır. Lang; Avustralya, Kuzey Amerika ve Afrika’daki iptida dini inançlarda tespit edilen Mana, Wakan, Orenda, Kutchi gibi kavramların, ifşa oldukları kişi, çevre veya atmosferi betimlediklerini ileri sürmektedir. Bu nitelikleri üzerinde bulunduran kişi, mistik ve olağanüstü bir güce de sahip demektir; bunun örneklerine ise dünyanın her yerinde rastlamak mümkündür. Elohim kavramı da benzer bir niteliğe sahiptir; bu sebeple belirli nitelikleri tezahür ettiği kişi veya çevre üzerinde ifşa edebilir ama bizatihi kendisi münferit bir ruh değildir. Lang, Yehova’nın İbraniler nezdindeki tasavvurunun bu şekilde bir ruh veya hayalet düşüncesine ihtiyacı olmaması gibi onun arkaik muadilleri sayılabilecek yüce varlıkların da benzer “korku uyandıran” ve “gizemli güçleri” nitelemeleri sebebiyle müşahhas ruhlardan ibaret olmayacakları tezini savunmuştur.

⁸² Thomas H. Huxley, *The Evolution of Theology: An Anthropological Study* (London: K. Paul, Trench, 1886), 347-348.

⁸³ 1Sa. 28:4-15.

⁸⁴ 1Sa. 28:14.

⁸⁵ 1Sa. 28:13.

⁸⁶ Lang, *The Origins of Religion*, 113.

⁸⁷ Lang, *The Origins of Religion*, 115.

Yüce varlıkların bu savunusunda Lang, Yehova'nın çağdaş değerlendirmesi üzerinden bir analogiyi 1899 yılında *Australian Gods, A Reply* başlıklı makalesinde dikkate değer bir şekilde kaleme alacaktır. Ona göre, yüce varlıkların tabiatlarında tezat ve çelişki ifade eden inançlar İbrani tanrısının Yahudi kutsal kitabındaki benzer durumunun tespitiyle daha iyi anlaşılabilir.⁸⁸ Kutsal kitap dahilinde erken dönem Yahudi inançlarında totemizm, putlara ve doğal varlıklara tapım gibi uygulamaları ima eden birçok pasaja rastlamak mümkündür; fakat Yehova'ya olan inancın bütün bu inançların yanı sıra var olması bir tezatlığı beraberinde getirmemektedir. Benzer şekilde Lang nezdinde, maddi kültürden yoksun kabileler arasındaki yüce varlıklara olan inancın diğer kutsal varlıklara olan inançlarla beraber var olması bir çelişkiyi ifade etmemektedir.⁸⁹ Bu aynı zamanda, Lang'a göre, arkaik yüce varlıkların tıpkı çağdaş muadillerinin tecrübe ettikleri dejenerasyonun bir benzeriyle karşı karşıya kalmış olabileceklerini düşüncesini de ima etmektedir. Zira yüce varlıklara inanç doktrinel düzeyde çağdaş bir monoteizmi ifade etmekten uzak olacak şekilde ruhlara, totemlere ve fetişlere tapınmalarla beraber var olabilmektedir.⁹⁰ Bu durum gelişmiş insan toplulukları arasında görülebileceği üzere kaçınılmaz bir dejenerasyonun neticesi olabilir; tıpkı Yehova'nın İbrani tarihinin belirli bir döneminde yozlaşmış ve insanbiçimci bir şekil alması gibi. Fakat bu durumda bile, Darumulun, Puluga, Pachacamac ve Ahone gibi yüce varlıkların birçok nitelikte çağdaş muadillerinin önünde olduğu fark edilecektir. Fuegian'ın büyük siyah bir adam olarak nitelenen yüce varlığı bir hırsız veya düşmanı bile katletmeyi nehyederken Yehova, Agag halkının katledilmesini emretmektedir. Adaletli tanrı Yehova imajı ile kıyaslandığında Fuegian yüce varlığı, çağdaş tanrıyı daha çok anımsatmaktadır.⁹¹ Benzer şekilde çağdaş tanrı örnekleriyle kıyaslandığında tuhaf addedilecek şekilde Darumulun, insan eliyle yükseltilmiş bir mabet veya bir mekânda ikamet etmemekte; bu yapıların etrafında teşekkül eden ritlerden de mahrum vaziyettedir. Henüz yerel bir tanrıya dönüşmemiş ve yozlaşmamış bir biçimdedir.⁹²

Lang, Kitab-ı Mukaddes'e atıfla Yehova üzerinden kurduğu bu analogi vasıtasıyla yüce varlıkların çağdaş din araştırmacıları nezdinde tasnif edilemeyen karakterlerinin anlaşılmasında önemli bir izahata koyulmuştur. Ona göre, İbrani geleneğindeki tek tanrının, kutsal kitapta da tespit edilebilen değişim ve dönüşümü, karakterleri hakkında veri yoksunluğu bulunan yüce varlıklara dair bir ipucunu araştırmacılara sunmaktadır.

⁸⁸ Mustafa Alıcı, *Evrimci Politeizmden Devrimci Monoteizme* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013), 236.

⁸⁹ Lang, "Australian Gods A Reply", 4-5.

⁹⁰ Lang, *The Making of Religion*, 278.

⁹¹ Lang, *The Making of Religion*, 283.

⁹² Lang, *The Making of Religion*, 284.

2.4. Deus Otiosus

Lang'ın yüce varlıklara yönelik son temeli, bu varlıkların paylaştıkları ve onun "otiose" şeklinde nitelediği bir karaktere dayanmaktadır. Ona göre, yüce varlıkların ortak özelliklerinden biri, belirli bir vakit geçtikten sonra toplumların dini hayatının merkezinden uzaklaşmaları; kurban ve diğer ibadetlerden mahrum bırakılmalarıdır. Bu yüzden Lang, bu varlıkları "boş" ve "atıl" şeklinde tanımlamıştır.⁹³ Beklendiği üzere, Lang'ın bu keşfi dejenerasyon ve ilkel monoteizm teorileriyle ziyadesiyle ilişkilendirilmiştir. Fakat Lang, Eliade'in tabiriyle farkında ya da olmadan, esasında Batı dünyasında şiddetli bir şekilde tecrübe edilen Hıristiyanlık özelindeki dinin ve tanrının yok oluşunu ima edecek bir niteliği arkaik toplulukların yüce varlık inançlarında saptamıştır. Eliade bu durumu şöyle özetler:

Lang'ın, Nietzsche'yi hiç okuyup okumadığını bilmiyorum. Büyük ihtimalle okumamıştır. Fakat Lang'ın bu buluşundan yirmi yıl önce Nietzsche, sözcüsü Zarathoustra vasıtasıyla Tanrının yokluğunu ilân etmişti. Yazarı hayatta iken fark edilmeyen bu ilân, Avrupa'da, müteakip nesiller üzerinde çok önemli tesir icra etmiştir. Bu ilân, Hıristiyanlığın kesin sonunu haber veriyordu ve yine modern insan için Tanrıdan yoksun, kendiliğinden var olmuş bir dünyada yaşama zarureti açıklıyordu. Oysa belirtmek gerekir ki Lang, ilkelerde "Yüce Tanrının" varlığını açıklarken, farkında olmamasına rağmen Tanrının yokluğunu ortaya koymuş oluyordu.⁹⁴

Eliade'a göre Lang'ın yüce varlığın yozlaşmasına ve toplumun dini hayatından kopuşuna dair üzerinde durduğu bu nitelermeler esasında Batı'da özellikle Nietzsche'nin "tanrı öldü" tabiriyle ifade edilen çağdaş dini hayatı ifade etmektedir. Bir diğer ifadeyle arkaik yüce varlıkların, toplumun hayatından kopup atıl tanrıya dönüşme serüvenleri çağdaş tanrı tarafından da paylaşılmaktadır. Lang'ın bunları bir analogi olarak ele alıp almadığını tespit etmek mümkün değildir. Fakat, Güney Gineli yaratıcı Anyambia'nın iyi fakat kaprisli olması; rahipler olmaksızın insanlarla doğrudan iletişime geçmesi veya Mwetyi yüce varlığına kurban ibadetinde bulunulmaması⁹⁵ gibi aktarımlar çağdaş Hıristiyan tanrısının yitirmeye başladığı nitelikleri ima etmektedir. Lang'ın dindar birisi olmadığını ve yüzyılın sonunda çağdaş herkes gibi seküler disiplinler karşısında Hıristiyanlığın ivme kaybetmesine şahit olduğunu dikkate alırsak, esasında dinin ve tanrının kökenini araştırmak şahsı nezdinde mevcut durumda dinin ve tanrının nihayeti hakkında bir fikir sahibi olmayı da ifade etmektedir. Bu durumu aynı yüzyıl edebiyatına damgasını vuran ünlü dedektif romanları üzerinden bir analogiyle izah etmek mümkündür. Esrarengiz bir cinayeti her zaman pozitif deliller ve rasyonel akıl yürütme teknikleriyle çözmeye koyulan Sherlock Holmes ve Dr. Watson gibi Viktorya dönemi

⁹³ Lang, *The Making of Religion*, xxii.

⁹⁴ Mircea Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990), 51.

⁹⁵ Lang, *The Making of Religion*, 220-221.

din araştırmacıları da önlerinde bir nihayeti teşkil eden vakayla karşı karşıyaydılar: çağdaş Hıristiyanlığın toplumsal hayatın merkezindeki rolünü yitirmesi. Cinayeti çözmeye, tıpkı Lang'ın müptelası olduğu gibi, mümkün olan en eski delil, kalıntı ve fosillerden yani kökenlerden başlamaktadırlar. Lang, Viktoryalı bir dedektif rolünde, Hıristiyanlığın tanrısının kaybedildiği bir vakıayı yorumlamaktadır. Bu yüzden, onun nezdinde, elde ettiği verilerin tamamı bir şekilde mevcut cinayeti ima etmektedir denilebilir.

Sonuç

Lang, yüce varlıklara yönelik tezini ortaya koyduğunda, muasırı modern din araştırmacıları kendisine kayıtsız kalmış veya apolojik bir iddiayı diriltmekle itham edilmiştir. Belki de bu ithamları doğru çıkartacak şekilde teorisi müteakip ilkel monoteizm tezleri için en önemli referanslardan biri olarak değerlendirilmiştir. Fakat, bizatihi kendisi bu yaklaşımları benimsemediğini açık bir şekilde ifade etmiştir. Bu yüzden teorisinin, kendisinin tasdik etmediği itham ve övgülerin haricinde tarihi bağlamı dikkate alarak dört temelde incelenebileceği kanaatindeyiz. Yüce Varlıklara inanan toplulukların maddi kültürleri, çağdaş Hıristiyan tanrısıyla yüce varlıklar arasındaki benzerlikler, kutsal kitaba atıfla İbrani tanrısıyla kurulan analogi ve deus otiosus başlıkları altında derlediğimiz bu dört temel, on dokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başındaki din çalışmalarının tarihi bağlamının yansıtılması açısından eşsiz bir fırsatını bize sunmaktadır. Lang, söz konusu her başlık dahilinde teorisini, çağdaş kaygıların veya ilgilerin bir parçası olarak bize sunmaktadır. Bir diğer ifadeyle, yüce varlıklara dair teorisi esasında çağdaş Hıristiyanlığa dair teorisini de ima etmektedir. Bu şekilde, Pritchard'ın aynı yüzyıldaki evrimci din teorisyenlerine yönelik Hıristiyanlığın bertaraf edilmesine dair ithamının⁹⁶ Lang nezdinde belki de sadece Hıristiyanlığın mağlubiyetinin tespitini yapmakla sınırlı kalabileceği ileri sürülebilir. Bir diğer ifadeyle Lang, nihayeti hakkında fikir sahibi olduğu dinin ve tanrının kökenlerini "başlangıca daha yakın olan" örnekler vasıtasıyla bizlere sunmaktadır.

⁹⁶ Pritchard, *Theories of Primitive Religion*, 15.

Kaynakça

- Adıbelli, Ramazan. "Monoteizm ve Yüce Varlık Konusunda Wilhelm Schmidt ile Raffaele Pettazzoni Arasındaki Tartışma". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50/2 (2009), 113-152.
- Adıbelli, Ramazan. *Mircea Eliade ve Din*. İstanbul: İz Yayınları, 2011.
- Alici, Mustafa, *Evrimsel Politeizmden Devrimci Monoteizme*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013.
- Bengtson, R. Dale. "R. R. Marrett and the Study of Religion". *Journal of the American Academy of Religion*, 47/4 (1979), 646-659.
- Capps, Walter H. *Religious Studies: The Making of a Discipline*. Minneapolis: Fortress Press, 1995.
- Carroll, Michael P. "Some Third Thoughts on Max Müller and Solar Mythology". *European Journal of Sociology* 26/2 (1985), 263-281.
- Davidson, H. R. Ellis. "Folklore and Myth". *Folklore* 87/2 (1976), 131-145.
- Demirci, Kürşat. *Dinler Tarihinin Meseleleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2002.
- Dimock, Hedley S. "Trends in the Redefinition of Religion". *The Journal of Religion* 8/3 (1928), 434-452.
- Dixon, Roland B. "Notes on Anthropology". *Journal of the American Geographical Society of New York* 31/3 (1899), 464-468.
- Dorson, Richard M. "The Eclipse of Solar Mythology". *The Journal of American Folklore*. 68/270 (1955), 393-416.
- Duff-Cooper, Andrew. "Andrew Lang: Aspects of his Work in Relation to Current Social Anthropology". *Folklore* 97 (1986), 186-205.
- Eliade, Mircea. "The Quest for the Origins" of Religion". *History of Religions* 4/1 (1964), 154-169.
- Eliade, Mircea. *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990.
- Green, Roger Lancelyn. *Andrew Lang: A Critical Bibliography*. Leicester: Edmund Ward, 1946.
- Goldenweiser, Alexander. "The Death of Andrew Lang". *The Journal of American Folklore*. 25/ 98 (1912), 372-373.
- Harris, Marvin. *The Rise of Anthropological Theory*. New York: Thomas Y. Crowell Company, 1968.
- Hartland, Edwin Sidney. "Australian Gods: Rejoinder". *Folklore* 10/1 (1899), 46-62.
- Huxley, Thomas H. *The Evolution of Theology: An Anthropological Study*. London: K. Paul, Trench, 1886.
- Karsten, Rafael. *The Origins of Religion*. London: Kegan Paul, 1935.
- Lang, Andrew. "Anthropology and the Vedas." *The Folk-Lore Journal* 1/4 (1883), 107-114.
- Lang, Andrew. "Australian Gods A Reply". *Folklore* 10/1 (1899), 1-46.
- Lang, Andrew. "Mythology and Fairy Tales". *Fortnightly Review* 13 (1873), 618-631.
- Lang, Andrew. *The Making of Religion*. London: Longsman, Green & Co. 1898.
- Lang, Andrew. *Myth, Ritual and Religion*. London: Longman & Green Co, 1913.
- Lang, Andrew. *The Origins of Religion*. London: Watts & Co, 1908.
- Lang, Andrew. "The Supreme Being and Totems in Sarawak". *Man* 2 (1902), 107-108.
- Lecourt, Sebastian. *Cultivating Belief: Victorian Anthropology, Liberal Aesthetics and the Secular Imagination*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Marett, Robert Ranulph, "Pre-Animistic Religion". *Folklore* 11/2 (1900), 162-184.
- Roberts, Jon H. "Religious Reactions to Darwin". Ed. Peter Harrison. *The Cambridge Companion to Science and Religion* içinde 80-103. London: Cambridge University Press, 2010.
- Pettazzoni, Raffaele. *The All-Knowing God*. New York: Arno Press, 1978.
- Pritchard, E. E. Evans. *Theories of Primitive Religion*. Oxford, Clarendon Press, 1965.

- Psomiades, Kathy A. "Hidden Meaning: Andrew Lang, H. Rider Haggard, Sigmund Freud, and Interpretation." *Romanticism on the Net*. 64 (2014).
- Schmidt, Wilhelm. *The Origin and Growth of Religion: Facts and Theories*. London: Methuen Co. Ltd, 1931.
- Sera-Shriar, Efram. *Historicizing Humans: Deep Time, Evolution, and Race in Nineteenth-Century British Sciences*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2018.
- Sera-Shriar, Efram. *Psychic Investigators: Anthropology, Modern Spiritualism, and Credible Witnessing in the Late Victorian Age*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2022.
- Sharpe, Eric J. "Andrew Lang and the Making of Myth". *Ethnography Is a Heavy Rite: Studies of Comparative Religion in Honor of Juha Pentikäinen*. ed. Nills G. Holm 35-43. Finland: Åbo Akademi UP, 2000.
- Stocking, George W. *After Tylor British Social Anthropology 1888-1951*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1995.
- Strenski, Ivan. *Understanding Theories of Religion*. Oxford: Wiley Blackwell, 2015.
- Sumpter, Caroline. "Devulgarizing Dickens: Andrew Lang, Homer and the Rise of Psycho-Folklore". *ELH* 87/3 (2020), 733-759.
- Sutherland, Liam T. *Edward Burnett Tylor, Religion and Culture* (Oxford, Bloomsbury, 2017).
- Şahin, Mehmet. "Andrew Lang'in Eserlerinde Folklor, Mitoloji, Din ve Yüce Varlık Anlayışı". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* 8 (2002), 305-322.
- Şahin, Mehmet. *Andrew Lang'in Eserlerinde Din ve Yüce Tanrı Kavramı*. Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.
- Taşpınar, İsmail. *Dinler: Tarih ve Sembolizm*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınlar, 2017.
- Teverson, Andrew (ed.). *The Edinburgh Critical Edition of Selected Writings of Andrew Lang*. 1. Cilt. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015.
- Wheeler-Barclay, Marjorie. *The Science of Religion in Britain, 1860-1915*. London: University of Virginia Press, 2010.
- Yoshino, Yuki. *Desire for Perpetuation: Fairy Writing and Re-creation of National Identity in the Narratives of Walter Scott, John Black, James Hogg and Andrew Lang*. The University of Edinburgh, Doktora Tezi, 2013.